

НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СЕРЕДОВИЩА ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДІВ У СКЛАДІ ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПЛАНУВАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ ДОНБАСУ

Аналіз статистичних матеріалів, які розміщені на сайті Державної пенітенціарної служби України, виявив, що станом на 01.01.2013 р. в 182 місцях позбавлення волі Державної пенітенціарної служби України перебувало 147 112 осіб (тут і надалі в дужках станом на 01.01.2012 р. — 154 029 осіб), тобто за рік чисельність осіб у місцях позбавлення волі зменшилася на 6917 осіб (–4,49%), тоді як за попередній зросла на 2 особи (+0,001%). За січень 2013 р. ця чисельність зменшилася ще на 1923 особи — до рекордно низького рівня у 145 189 осіб. Зменшення чисельності ув'язнених досягнуто майже виключно (на 98%) через суттєве зменшення числа мешканців СІЗО. Чисельність засуджених зменшилася за рік зі 115 068 осіб до 114 994, тобто на 74 особи, або на 0,06%. Вони утримуються в 141 кримінально-виконавчій установі, в тому числі:

- у 9 установах мінімального рівня безпеки із загальними умовами для тримання чоловіків — 6679 осіб (6108 осіб);
- у 35 установах середнього рівня безпеки для вперше засуджених — 36 861 особа (36 524 особи);
- у 41 установі середнього рівня безпеки для неодноразово засуджених — 42 809 осіб (44 735 осіб);
- у 9 установах максимального рівня безпеки — 4352 особи (4335 осіб);
- у 4 установах мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами для тримання чоловіків — 981 особа (963 особа).

Найбільша кількість виправних колоній на сьогодні в Україні розміщується на Донбасі (територія Донецької, Луганської та частково Дніпропетровської областей). На Донеччині розміщено 14 виправних колоній, 2 виправних центри, 3 слідчих ізолятори й 1 виховна колонія. На Луганщині працює 11 виправних колоній, 2 виправних центри, 2 слідчих ізолятора й 1 виховна колонія. У Дніпропетровській області, що належить до території Донбасу, розміщено 2 заклади з виконання покарань. Отже, двадцять відсотків від загальної кількості місць позбавлення волі в Україні розташовано на Донбасі.

Аналіз розміщення територіальної мережі існуючих установ виконання покарань надає можливість визначити, що розташування майже усіх виправних колоній для дорослих пов'язано з промисловими підприємствами регіону, що стрімко розвивалися у роки радянської влади, — шахтами, заводами і фабриками. Безумовно, цей факт і акцентована виробнича діяльність засуджених та персоналу були тією рисою, що відрізняла середовище виправних установ Донбасу від пенітенціаріїв інших регіонів України.

Початок історії кримінально-виконавчої системи Донбасу сягає корінням у 1908 р., коли за наказом російського імператора Миколи II було розпочато будівництво в'язниці у м. Бахмуті (сьогодні м. Артемівськ). У 1911 р. була відкрита в'язниця у м. Юзівка (м. Донецьк) Єкатеринославської губернії. Найстарішими тюрмами Луганщини були Старобільська і Луганська в'язниці. Плани до спорудження в'язниць подавались у той час на розгляд Головного тюремного управління, яке входило до складу Міністерства юстиції. З 1921 р. в'язниці Донбасу стали належати до складу наркоматів юстиції. 20 вересня 1924 р. було затверджено положення про народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), у структурі якого був створений Виправно-трудоий відділ. 26 лютого 1941 р. у складі НКВС було організоване Тюремне управління НКВС [3].

За часів Великої Вітчизняної війни майже весь Донбас був зруйнований. Після визволення території регіону від німецько-фашистських загарбників у 1943–1944 рр. почалося відновлення шахтарського краю — житлових будинків, шахт, металургійних заводів та інших промислових підприємств, які мали для держави важливе стратегічне значення. Підняти Донбас з руїн на заклик уряду приїздили добровольці з усієї країни, але основною робочою силою виступили засуджені, що були етаповані на територію Донецького краю з багатьох в'язниць Союзу. З ростом економічних об'єктів тут, відповідно, зростала кількість кримінально-виконавчих установ та поселень для умовно засуджених. Після закінчення війни до цієї групи приєднали табори для німецьких військовополонених, які також були відряджені сюди на відновлювальні роботи.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни на території Ворошиловградської (Луганської) області було створено ряд таборів, у яких утримувалися військовополонені та інтерновані особи. Так, табір № 125 розташовувався у місті Лисичанськ, № 144 — у місті Кадіївка (на сьогодні місто Стаханов), № 256 — у місті Красний Луч, вони були у підпорядкуванні відділу у справах військовополонених та інтернованих осіб при управлінні НКВС Ворошиловградської області. Військовополонені відновлювали шахти Лисичанська, Стаханова, Красного Луча. Вибір місця

для розміщення виправно-трудоx колоній (ВТК), як правило, проходив на вільній від забудови території та без будь-яких виробничих потужностей. Використовувалися покинуті шахтні будівлі для житла засуджених, будувалися нові приміщення з використанням території, де раніше розташовувалися табори військовополонених. До 1960 р. на території Ворошиловградської області вже існувало 10 ВТК та 2 в'язниці.

Майже усі колонії Донбасу того часу працювали на контрагентських засадах, що передбачало роботу засуджених на виробничих об'єктах регіону. На об'єктах організовувалися та обладнувалися робочі зони, куди засуджені з ВТК доставлялися транспортом чи пішки залежно від віддаленості від житлової зони установи. Така ситуація викликала проблеми як у галузі організації праці, так і у справі охорони засуджених. Головним завданням виправної системи тих часів, як і наразі, виступало працевлаштування засуджених, що привело до необхідності створення і будівництва власних виробничих зон, майстерень і цехів. Таким чином, функціонально-планувальна структура ВТК стала розвиватися і вдосконалюватися. У сімдесятих роках поряд із житловою зоною для засуджених з'явилися виробнича і господарська зони, де здійснювалася промислова і господарська діяльність установ.

Інший варіант розвитку середовища ВТК Донбасу виявився в організації колоній на базі виробничих підприємств, заводів та колишніх шахт з метою співробітництва з великими виробничо-економічними об'єктами держави. Так, на базі цеху вторсировини заводу ім. Кірова була утворена Макіївська ВК № 32, на базі дільниці Горлівського заводу бетонних виробів — Калінінська ВК № 27, на базі промислового майданчика шахти «Гнілушенська» — Селидівська ВК № 82 та ін.

Продукція, що виготовлялася у ВТК, почала одержувати попит у різних регіонах Радянського Союзу. Нові технології виробництва вимагали наявності фахівців високого класу як серед співробітників, так і серед засуджених. Було введено інститут директорів виробництва, головних економістів на правах заступників начальника ВТК, а також розширилися штати інженерно-технічних працівників за аналогією з підприємствами народного господарства. У цей же час в колоніях були організовані групи з підготовки професійних кадрів для виробництва з числа засуджених, які згодом перетворилися на філіали профтехучилищ. Такий підхід надав можливість вирішувати проблеми зайнятості і виробляти продукцію на рівні державних замовлень. Так, наприклад, у ВТК № 11 і № 19 було освоєно виробництво кормороздавача ТВК-80 «А», у ВТК № 13 вироблялися тракторні ролики зі складним устаткуванням, у ВТК № 15 за кооперативним договором із Луганським тепловозобудів-

ним заводом виготовлялося більше 50 найменувань вузлів і комплектуючих тощо.

У 70–80-ті роки минулого століття у виправних колоніях Донбасу були закладені основи сучасної соціально-психологічної служби у пенітенціарній системі. Працюючи із засудженими, начальники загонів вивчали особу засудженого, склад і мотиви вчиненого злочину. На кожного засудженого заводилися картки індивідуального вивчення, де фіксувалися усі деталі поведінки, ступінь становлення на шлях виправлення, у поняття якого входили питання ставлення до праці, до своїх товаришів, до адміністрації, участь у суспільному житті колективу. До участі у виховному процесі залучалися не тільки представники з підприємств і установ, але і родичі, близькі засудженого, які позитивно впливали на ступінь його виправлення чи соціалізації.

У виправно-трудовах колоніях були створені і діяли підсобні господарства, в яких відгодовувалися свині, бички, кролики, нутрії, кури та інша живність. Підсобні господарства не тільки забезпечували своїми продуктами засуджених та охорону, але і виконували план поставки м'яса державі, що складало 60–80 т щорічно. У кожній установі були створені і побудовані господарські об'єкти, сховища для овочів, складські приміщення. Щорічно здійснювалася заготівля овочів, таких як картопля, цибуля, морква, буряк [3].

Аналіз історії розвитку середовища пенітенціарних установ на Донбасі, що відбувався в період 50–80-х років минулого століття, виявляє багато позитивних рис, які, на жаль, були втрачені у пострадянські часи: зайнятість засуджених у виробництві, у професійному навчанні та у господарській діяльності, високий рівень ідеологічної та виховної роботи, порівняно висока соціальна захищеність персоналу. Розглядаючи питання проектування і будівництва виправно-трудовах та виховно-трудовах колоній, можна відзначити, що архітектура тих часів не носила комплексного характеру, житлові, громадські, виробничі і побутові будівлі, в основному, відокремлено розміщувалися на ділянках установ, проектувалися за типовими проектами відповідно до відомчих нормативів, таких як «Указания по проектированию и строительству ИТУ и военных городков войсковых частей МВД СССР» (ВСН 10-73), «Перечень типовых проектов зданий и сооружений МВД СССР». Архітектурне середовище, безумовно, існувало, але не будучи повноцінним і гуманним, відповідало завданню утримання засуджених в умовах ізоляції від суспільства.

Вивчення досвіду розміщення, будівництва й експлуатації виправних установ на території Донбасу виявило особливості формування середовища пенітенціарної системи на рівні територіальної мережі, такі

як висока щільність установ порівняно з іншими регіонами, тяжіння до великих міст із розвинутою промисловою інфраструктурою чи місць розміщення підприємств, нерівномірність розміщення на території регіону (рис. А, Б). Відповідно до досліджень закордонних і вітчизняних вчених-містобудівників, що відображують принципи диференціації при розробці схем територіального планування, Донбас підпадає під категорію «депресивних територій» відповідно до стану головних промисло-

Рис. Альтернативні рішення формування територіальної мережі пенітенціарних комплексів на Донбасі:

А — розміщення промисловості; Б — існуюча мережа;
В, Г — варіанти концентровано-розосередженого розміщення

вих фондів, екологічної обстановки, соціальних характеристик, які виступають як протиріччя позитивному потенціалу цього регіону [1].

На думку Г. Фільварова, депресивний стан Донбасу є наслідком структурних деформацій у промисловому комплексі, екстенсивної політики щодо експлуатації ресурсів, відсутності збалансованості показників соціально-економічного планування і розвитку. Спад обсягів виробництва у головних галузях — вугільній та машинобудівній промисловості — відобразився не тільки на погіршенні показників економічного, соціального й екологічного стану суспільства взагалі, але й призвів до занепаду пенітенціарної промисловості на Донбасі. «Депресивна» ситуація виробництва у виправній системі Донбасу має як економічні, так і соціальні наслідки. Незайнятість, засудженість у соціально корисній праці знижують показники ефективності соціального супроводу і педагогічного впливу на особистість засудженого і, навпаки, підвищують негативний вплив тюремної субкультури у середовищі пенітенціарних установ. Недостатність обсягів державного фінансування пенітенціарної системи в Україні (в останні роки система фінансувалася на 40% від потреби), відсутність можливості у колоніях заробляти своїми силами і таким чином себе забезпечувати приводять до пошуку радикальних рішень щодо здійснення заходів необхідної модернізації середовища пенітенціарних закладів.

Ідея формування територіальних утворень на території Донбасу, що є більш укрупненими, ніж адміністративні райони, і включають депресивні та недепресивні території, може використовуватися для розв'язання проблем переходу з міського до аграрного типу виробництва у пенітенціарній системі, а також працевлаштування засуджених на приватних підприємствах регіону і на контрагентських об'єктах. Такий підхід допоможе взаємодіяти територіям і підприємствам із різними показниками ефективності розвитку, тим самим максимально вирівнюючи їхні потенціали. Можна передбачити, що вільне населення зможе працевлаштуватися у виправні установи для здійснення соціально-педагогічної діяльності та господарсько-побутового обслуговування, а засуджені отримають можливість працювати у сільськогосподарській галузі і на промислових об'єктах, що розвиваються, за умов забезпечення транспортної досяжності і належної охорони на робочих місцях. Отже, один варіант вирішення проблем розвитку й устаткування середовища пенітенціарних комплексів у напрямі підвищення економічної ефективності виробництва і самоокупності полягає у модернізації (реконструкції) існуючих закладів із забезпеченням просторової мобільності засуджених і персоналу. Таке проектне рішення передбачає підвищення гнучкості

функціонально-планувальної структури, збільшення просторової відкритості середовища та максимізацію функціональних зв'язків між житловою зоною і місцями докладання праці.

Другий варіант передбачає розосередження існуючої концентрованої територіальної мережі виправних закладів Донбасу за рахунок часткового закриття установ на депресивних територіях із нерентабельним виробництвом та рівномірного розміщення нових закладів на сільсько-господарських територіях на відстані від урбаністично-промислових утворень (рис. Б, В). При цьому варіанті функціональні зв'язки між складовими пенітенціарного комплексу можуть бути мінімізованими, транспортна робота і витрати на засоби охорони скоротяться, але збільшення витрат на проектування і будівництво нових виправних комплексів може значно знизити економічний ефект альтернативи [2].

Дослідження питань територіального розміщення й оптимізації пенітенціарної системи взагалі та архітектурного середовища виправних комплексів зокрема в аспекті перетворення територіального устрою України на прикладі Донбасу дозволило виявити, що містобудівна концепція адміністративно-територіального устрою даного регіону може змінитися під впливом сучасних чинників, тенденцій і вимог, серед яких виділяється модернізація пенітенціарної системи. Групова система розселення Донбасу отримає характер функціонально-планувальної цілісності у випадку врахування показників розвитку всіх галузей соціально-господарської діяльності і дотримання інтересів усіх шарів населення, до складу якого входять особи, які засуджені до обмеження чи позбавлення волі унаслідок злочинної діяльності. Отже, для архітекторів постає питання розробки альтернативних проектних рішень пенітенціарних комплексів, які стануть результатом пошуків раціональних типів територіальної мережі, функціональної структури і просторової організації.

Список літератури

1. Фільваров Г. Й., Плешкановська А. М. Функціонально-планувальна організація Донецької області. Проблеми та пропозиції. — В зб.: «Містобудування та територіальне планування». — К.: КНУБА, 2003. — Вип. 14.
2. Тимохин В. А. Территориальный рост и планировочное развитие города. — К.: Будівельник, 1989.
3. www.ukrprison.org.ua.
4. www.kvs.gov.ua.

Стаття надійшла до редакції 7 листопада 2013 р.